

 <https://orcid.org/0000-0001-6405-9835>

Jerzy Gorzelik

Instytut Nauk o Sztuce
Uniwersytet Śląski
e-mail: jerzy.gorzelik@us.edu.pl

WIATR Z PÓŁNOCY. DYSKURSYWNE KONSTRUOWANIE *HEIMAT* NA PRZYKŁADZIE GMACHU DAWNEJ KRÓLEWSKIEJ SZKOŁY RZEMIOŚŁ BUDOWLANÝCH W KATOWICACH I JEGO WYSTROJU

Wind from the North: The Discursive Construction of *Heimat* Exemplified by the Edifice of the Former Royal School of Building Crafts (*Königliche Baugewerkschule*) in Katowice and its Decoration

Abstract: The paper examines the edifice of the former school of building crafts (*Baugewerkschule*) in Katowice, Upper Silesia, which opened in 1901, and its decoration. The works of architecture, painting and sculpture were interpreted as carriers of a discourse calculated to construct *Heimat*, located within the borders of the Prussian Silesian Province. The building's forms, reminiscent of the brick Gothic of northern Germany, were characteristic of the milieu of the *Technische Hochschule* in Hannover, where the designers of the edifice were educated. The city's coat of arms was depicted on the facade, the vaulted ceiling of the auditorium was decorated with dragon and gryphon motifs of Scandinavian origin, and its walls painted with images of St. Hedwig – the patron saint of Silesia, viewed here as a deconfessionalized personification of the land – the Prussian eagle, and four iconic monuments of historic Silesian architecture. Thus, references were made to various levels of identity – local, regional, national, and the mythologised Germanic North. The narrative constructed in this way fits into the cultural nationalism of the educated German bourgeoisie (*Bildungsbürgertum*), which grows out of the Romantic tradition. At the same time, the emphasis on the opposition of the North and South can be seen as a strategy for overcoming the peripheral status of Silesia in a world organised by the West-East axis. The school's building in Katowice exemplifies how the elites of the German Empire used visual means to construct modern imagined communities.

Keywords: imagined communities, Silesia, neo-gothic architecture, *Heimat*, cultural nationalism, Scandinavia, Germanic North

*Vom Norden weht der Wind des Lebens
für unser heiliges deutsches Land
und jeder Zug des kühnsten Strebens
war stets vom Nord zum Süd gewandt.*
Ernst Moritz Arndt

Wstęp

Przełom XIX i XX wieku to na pruskim Górnym Śląsku, podobnie jak w całym Cesarstwie Niemieckim, czas intensywnych procesów modernizacyjnych, rozwoju społeczeństwa masowego, konstruowania narodowej wspólnoty wyobrażonej i związanego z nią kształtowania zbiorowej pamięci, obejmującej swym horyzontem bogactwo składającego się na całokształt ideologicznej ojczyzny regionalnego i lokalnego zróżnicowania. To ostatnie nie było przy tym preegzystującym w przestrzeniach historycznych krain tworzywem, lecz – podobnie jak sam naród – intelektualną i artystyczną kreacją, zbiorem „tradycji wynalezionych”, mitów i symboli zorganizowanych w nowy system przekonań. Ten twórczy wysiłek, związany z nadawaniem przeszłości znaczeń pożądanych z perspektywy aktualnych potrzeb, wyznacza ogólną ramę prezentowanych rozważań, których tematem jest wykorzystanie środków wizualnych – architektury i malarstwa – w konstruowaniu *Heimat*. Przedmiot analizy i interpretacji stanowią gmach dawnej Królewskiej Szkoły Rzemiosł Budowlanych (*Königliche Baugewerkschule*) w Katowicach i jego wystrój. Obiekt, pełniący obecnie funkcję siedziby Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego, a w trzeciej dekadzie ubiegłego stulecia goszczący obrady Sejmu Śląskiego, wzbudził zainteresowanie badaczy w związku ze zrealizowaną w latach 2005–2007 rozbudową, a następnie pracami konserwatorskimi przeprowadzonymi w auli, gdzie odsłonięto ścienne malowidła z początków XX wieku¹. Ryszard Nakonieczny podkreślił związki architektury gmachu z nurtem popularnego w dobie wilhelmińskiej ceglanego neogotyku i wskazał jako historyczne inspiracje zabytki średniowiecznego budownictwa z terenu Marchii Brandenburskiej, w interpretacji ograniczył się natomiast do wyjaśnienia bogactwa zastosowanych we wnętrzach form potrzebami edukacyjnymi². Podobne

¹ Zakończeniu prac towarzyszyła broszura *Rewitalizacja zabytkowego budynku Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach 1 marca 2014 roku do 30 kwietnia 2016 / Revitalization of the Historic Building of the Karol Szymanowski Academy of Music in Katowice 1 March 2014 to 30 April 2016* http://rewitalizacjaeg.pl/images/download/EOG_AM_aula_album.pdf (dostęp: 30.11.2020).

² R. Nakonieczny, *Między awangardą a tradycją. Estetyka górnośląskich gmachów szkół architektury i rzemiosła budowlanego ostatniego stulecia* [w:] O. Czerner, A. Gryglewska (red.), *Schola Architecturae. Budynki szkół architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2005, s. 47–58; idem, *Architektura gmachu Akademii Muzycznej w Katowicach – między romantyzmem a pragmatyzmem* [w:] A. Barciak (red.), *Katowice w 143. rocznicę uzyskania praw miejskich. W 40-lecie powstania Uniwersytetu Śląskiego – szkolnictwo i nauka na Górnym Śląsku*, Polska Akademia Nauk. Oddział w Katowicach, Katowice 2009, s. 307–325.

cele przypisała dyrekcji szkoły Ewa Chojecka w tekście poświęconym malowidłom auli. Dekoracja miałaby służyć przede wszystkim zapoznaniu adeptów rzemiosł budowlanych ze sztandarowymi osiągnięciami śląskiej architektury średniowiecznej i renesansowej³. Nie negując tej funkcji, oczywistej w świetle charakteru instytucji, której pierwotnie służył gmach, autor skupi się na pomijanym dotąd aspekcie wykorzystania historycznego kostiumu budowli oraz jej wystroju w celu dyskursywnego kreowania wspólnoty wyobrażonej, podążając drogą wskazaną przez Benedicta Andersona⁴ oraz Anthony’ego D. Smitha⁵.

Historia instytucji i obiektu

Katowicką szkołę otwarto 1 października 1899 roku⁶. Odpowiednio wcześniej skompletowano kadrę dydaktyczną, kierownictwo placówki powierzając Gustawowi Meyerowi, wcześniej pełniącemu podobną funkcję w Szkole Rzemiosł Budowlanych w Buxtehude⁷. Szkoła, której lokalizacja była rezultatem energicznych zabiegów katowickiego magistratu, należała do 21 instytucji dydaktycznych tego typu funkcjonujących w granicach Królestwa Prus.

Budynek wzniesiony według projektu miejskiego radcy budowlanego Alberta Weissa, który posłużył się projektem wstępnym dyrektora szkoły, Gustava Meyera, otwarto 20 maja 1901 roku⁸. W pierwszych latach stulecia, prawdopodobnie jeszcze przed uroczystością, powstał malarski wystrój auli – w której odbyła się główna

³ E. Chojecka, *Nowa polifonia sztuki i historii. Dekoracja malarska auli im. Bolesława Szabelskiego w gmachu Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach / A New Polyphony of Art and History. New Painting Decoration of the Boleslaw Szabelski Auditorium in the Karol Szymanowski Academy of Music in Katowice* [w:] *Rewitalizacja...*, op. cit., s. 3–18.

⁴ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997.

⁵ A.D. Smith, *The Nation Made Real: Art and National Identity in Western Europe, 1600–1850*, Oxford University Press, Oxford 2013.

⁶ „Oberschlesischer Wanderer”, nr 76 z 31 III 1899.

⁷ W dotychczasowej literaturze przedmiotu dyrektor katowickiej szkoły figurował wyłącznie z inicjałem imienia. Katowicka książka adresowa wymienia go jako Gustava (*Adressbuch für Kattowitz (Stadt und Schloßbezirk) und Zawodzie*, Herlitz & Pleßner, Kattowitz 1903, s. 82). O przybyciu dyrektora z Buxtehude i pełnieniu tam przezeń podobnej funkcji informuje notatka w „Oberschlesischer Wanderer” (zob. przypis 6), za której wskazanie dziękuję panu mgr. Bogusławowi Małuseckiemu z Archiwum Państwowego w Gliwicach.

⁸ H. Reuffurth, *Unsere ober-schlesische Baugewerkschule*, „Oberschlesien. Zeitschrift zur Pflege der Kenntnis und Vertretung der Interessen Oberschlesiens” 1905–1906, Jg. 4, H. 3., s. 166; *Baukunde des Architekten*, Bd. II, *Gebäudekunde*, Kommissions-Verlag von Ernst Toeche, Berlin 1900, s. 381, 383–384. W artykule Reuffurtha mowa jest o wstępnym projekcie Meyera, natomiast w drugiej publikacji projekt gmachu katowickiej szkoły publikowany jest jako dzieło Weissa. Sylwetkę miejskiego radcy budowlanego, który przed objęciem posady w Katowicach uczył w Szkole Rzemiosł Budowlanych w Poznaniu, później natomiast objął profesurę na Technische Hochschule w Berlinie, prezentuje krótki tekst jubileuszowy w „Deutsche Bauzeitung” (1926 Jg. 60, Nr. 40/41, s. 352).

część celebracji – dzieło wrocławskiego malarza, fotografa i architekta, Emila Nöllnera⁹. Po włączeniu Katowic do państwa polskiego w 1922 roku dokonano niewielkiej ingerencji w malarską tkanę w celu adaptacji ideowej wymowy polichromii do nowej sytuacji politycznej¹⁰. Po roku 1945 dekoracje całkowicie zamalowano. Ich odsłonięcie i częściowa rekonstrukcja, oparta na fotografiach z lat międzywojennych, stanowiły część prac konserwatorskich prowadzonych w latach 2014–2016.

Gmach *Baugewerkschule* wybudowano z cegły jako trójkondygnacyjny obiekt, którego główna część, dwutraktowa z korytarzem ujęta została krótkimi, prostopadłymi skrzydłami zaznaczającymi się w fasadzie lekkimi ryzalitami. Podobnie zaakcentowano środkową część elewacji, za którą na drugim piętrze kryje się aula. W węższym ryzalicie od strony dziedzińca pomieszczono klatkę schodową. Estetyczny wyraz całości określają rozczłonkowanie bryły, sylweta ożywiona zróżnicowanym kształtowaniem dachów oraz urozmaiconym konturem szczytów i krenelaży, bogactwo detalu formowanego z ceramicznych kształtek, a także kontrastowe zestawienie ceglanych płaszczyzn ścian z jasnymi polami tynkowanych płycin. Elementem istotnym w kontekście podjętego tematu jest herb Katowic umieszczony w szczycie nad środkowym ryzalitem fasady.

Aula – najbardziej reprezentacyjna przestrzeń w gmachu – jest trójprzęsłową salą nakrytą sieciowym sklepieniem wspartym na przyściennych filarach opiętych pilastrami. Na kapitelach usytuowanych diagonalnie elementów artykulacji przysiadły postaci smoków i gryfów, z których paszcz wyrastają żebra tworzące efektowną sieć ożywioną akcentującymi punkty przecięcia profili rozetami. Dolną część płaszczyzn ścian dekoruje boazeria, integralnie złączona ze snycerskimi obramieniami trzech otworów drzwiowych zwieńczonych motywami przypominającymi krenelaż.

Dekoracja malarska koncentruje się na krótszych ścianach oraz w partii sklepienia. W przypadku tych pierwszych kompozycję rozwiązano według podobnego schematu – środkowa nisza w kształcie arkady flankowana jest również arkadowymi prześwitami otwierającymi widok na pomniki architektury. Na ścianie wschodniej, gdzie polichromie zostały odtworzone w całości, centralne miejsce w niszy zajmuje stojąca postać św. Jadwigi Śląskiej, stylizowana – jak zauważyła Ewa Chojecka¹¹ – na gotycką rzeźbę, dzierżąca w dłoniach model kościoła o dwuwieżowej fasadzie oraz rozwiniętą kartę pergaminu z rzutem poziomym trójnawowej świątyni z transeptem. W polu powyżej malowanej niszy umieszczono wizerunek pruskiego orła, który w międzywojniu w wyniku przemalowania uzyskał cechy herbowych ptaków Polski – białe pióra, oraz Śląska – przepaskę piersiową. Święta flankowana jest przez

⁹ H. Reuffurth, op. cit., s. 167.

¹⁰ Ingerencja ta polegała na zatarcu pruskich cech orła na ścianie wschodniej. Archiwalne zdjęcie z pierwszego posiedzenia Sejmu Śląskiego w dniu 10 października 1922 roku ukazuje tymczasową dekorację w postaci polskiego orła aplikowanego w miejscu godła Królestwa Prus oraz zmultiplikowany motyw białego orła w malowidle ściany południowej (reprodukcja archiwalnej fotografii: <https://dziennikzachodni.pl/sejm-slaski-rozpoczal-obrady-90-lat-temu-stenogramy/ga/674125/zd/1215469>).

¹¹ E. Chojecka, op. cit., s. 10.

dwie siedzące męskie postaci – po lewej architektka, który studiuje zeszyt z projektami, a jedną ze stóp opiera na leżących przed nim księgach, po prawej budowniczego z kielnią w dłoni i kątownicą. Towarzyszą im umieszczone powyżej tarcze herbowe, odpowiednio z cyrklem, trójkątem i literami BGS (*Baugewerkschule*) oraz kielnią i młotem. W bocznych częściach ściany przedstawiono po lewej fragment kompleksu zamkowego w Oleśnicy – tzw. Pałac Wdów, po prawej natomiast drewniany kościół w Mikulczycach. W obu przypadkach jako kompozycyjnej kulisy użyto motywu drzewa.

Stan zachowania malowidła oraz brak przekazów ikonograficznych uniemożliwił pełną rekonstrukcję środkowych partii dekoracji ściany zachodniej. Nie wiemy zatem, jakie przedstawienia znajdowały się w arkadowej niszy, po jej bokach i ewentualnie nad nią. Także tu rozmieszczono tarcze herbowe z motywami cyrkla i trójkąta oraz kielni i młota. Po lewej stronie zaprezentowano widok budynku Wagi Miejskiej w Nysie, po prawej zaś ratusza we Wrocławiu. Malarski wystrój uzupełniają floralne motywy częściowo wypełniające pola u nasady sklepiennych żeber oraz stanowiące oprawę rozet.

Repertuar motywów, stanowiących potencjalne nośniki treści składających się na tożsamościową narrację, obejmuje zatem: historyczny kostium architektoniczny, nawiązujący do średniowiecznej tradycji artystycznej Niżu Bałtyckiego i sąsiednich krain Rzeszy, elementy heraldyczne umieszczone na zewnątrz gmachu oraz w auli, wizerunki postaci o funkcji alegorycznej, malarskie przedstawienia pomników śląskiej architektury, dekorację architektoniczną – przede wszystkim wsporniki w postaci smoków i gryfów, oraz floralne ornamenty.

Ceglany neogotyki i jego ideowe konotacje

Formy ceglano-gotyckie, wykorzystane w gmachu katowickiej szkoły, nie stały się dotąd przedmiotem pogłębionych analiz. Wskazywano na ich popularność na przełomie wieków, na północną genezę oraz na pomniki średniowiecznej architektury z terenu dawnej Marchii Brandenburskiej, stanowiące źródło zastosowanych motywów¹². Tymczasem mamy do czynienia ze stosunkowo późnym przejawem nurtu, promieniującego z *Technische Hochschule* w Hanowerze, gdzie od lat 50. XIX wieku popularyzował go Conrad Wilhelm Hase¹³. Ten płodny architekt i zaangażowany pedagog w nieotyłkowanych, ceglanych elewacjach widział manifestację prawdy materiału, który, ułożony w regularne warstwy, determinował również proporcje, a w konsekwencji estetyczny wyraz całości. Wypracowując formę odpowiadającą tak sformułowanym założeniom, Hase sięgnął do tradycji średniowiecznego budownictwa północno-zachodnich Niemiec, wzbogaconą przez część licznych grona jego

¹² R. Nakonieczny, *Architektura...*, op. cit., s. 309–310.

¹³ G. Kokkelink, M. Lemke-Kokkelink, *Baukunst in Norddeutschland. Architektur und Kunsthandwerk der Hannoverschen Schule 1850–1900*, Schlütersche, Hannover 1998.

uczniów o zapożyczenia z architektury regionów nadbałtyckich. Ta kombinacja wykorzystana została w projekcie *Baugewerkschule* w Katowicach, stanowiącej manifestację stylowej orientacji „szkoły hanowerskiej”. Absolwenci dolnosaskiej uczelni u schyłku XIX wieku odgrywali znaczącą rolę jako pracownicy dydaktyczni szkół technicznych na terenie Królestwa Prus. Nie inaczej było w przypadku Katowic. W Hanowerze kształcili się pierwszy dyrektor, Gustav Meyer, przybyły wraz z nim z Buxtehude Carl Dreesmann, architekci Wilhelm Ebert oraz pochodzący z Gliwic Hans Schwider¹⁴. Do studentów *Technische Hochschule* należeli także katowicki radca budowlany Albert Weiss oraz autor malowideł w auli Emil Nöllner¹⁵. Swój architektoniczny kształt i wystrój katowicki gmach zawdzięczał zatem przedstawicielom środowiska ukształtowanego w poważnym stopniu przez autorytet Hasego.

W kontekście tożsamościowego dyskursu istotne jest, jakie treści wykraczające poza autonomiczną koncepcję sztuki wiązano z zastosowanymi w Katowicach formami ceglanego neogotyku. „Prawdziwość”, o której mówił Hase, miała wymiar nie tylko estetyczny, ale również etyczny, bliski pojęciu autentyczności, wskazywanemu przez Anthony’ego D. Smitha jako jedno z centralnych wartości nacjonalizmu¹⁶. Tak rozumiana prawdziwość miała być właściwa kulturze Północy, odróżniając ją od „sztucznej” kultury Południa. Wątek „idei północnej” rozwinięty zostanie poniżej, w tym miejscu natomiast ograniczę się do zwięzłego omówienia ideowych konotacji architektury gotyckiej i neogotyckiej.

Interpretacja gotyku jako wyrazu niemieckiego ducha, dokonana przez Johanna Wolfganga Goethego w tekście poświęconym katedrze w Strasburgu¹⁷, zdezaktualizowała się przed połową XIX wieku wraz z ustaleniem francuskiej genezy tego architektonicznego fenomenu. W odróżnieniu od form inspirowanych katedrą w Kolonii, postrzeganych jako „francuskie, katolickie i konserwatywne”, ceglany neogotyk nawiązujący do budowlanych tradycji Niżu Bałtyckiego mógł jednak wciąż stanowić nośnik narodowych treści¹⁸. Tradycje te upowszechniane były przez liczne wydawnictwa, zawierające reprodukcje najważniejszych budowli, elementów i detali architektonicznych, w czym wyrażało się traktowanie owego repertuaru form

¹⁴ O pierwotnym składzie grona pedagogicznego informuje notka w „Oberschlesischer Wanderer” (nr 155 z 8 VII 1899). Biogramy architektów związanych z Conradem Wilhelmem Hasem prezentowane są na stronie internetowej projektu badawczego: <http://glass-portal.privat.t-online.de/cwhase/index.htm>. Matrykuły studentów politechniki w Hanowerze zgromadzono w: H. Mundhenke, *Die Matrikel der Höheren Gewerbeschule, der Polytechnischen Schule und der Technischen Hochschule zu Hannover*, Bd. I–III, A. Lax, Hildesheim 1988–1992.

¹⁵ Zob. http://glass-portal.privat.t-online.de/hs/m-r/noellner_emil.htm (dostęp: 30.11.2020); „Deutsche Bauzeitung” 1926, Jg. 60, Nr. 40/41, s. 352.

¹⁶ A.D. Smith, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 37–40.

¹⁷ J.W. v. Goethe, *Von deutscher Baukunst (1772)* [w:] *Goethes Werke, Hamburger Ausgabe*, Bd. XII, C.H. Beck, Hamburg 1960, s. 7–15.

¹⁸ M. Jäger, *Fritz Gottlob (1859–1920) und die Backsteingotik* [w:] idem (Hrsg.), *Fritz Gottlob. Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Beitrag zur Neogotik um 1900*, Verlag Ludwig, Kiel 2004, s. 132.

jako pożądanego źródła motywów współczesnego budownictwa¹⁹. Przełom wieków przyniósł popularność ceglanoego neogotyku, podniesionego do rangi pruskiego stylu i stosowanego w obiektach o różnym przeznaczeniu – w kościołach obu wyznań, gmachach szkolnych, szpitalach, ratuszach czy pocztach²⁰.

Okolo roku 1900 w Katowicach wznoszono stosunkowo liczne obiekty wyróżniające się ceglanoymi elewacjami. Irma Kozina wskazuje na „nurt historycystyczny, w którym o wyrazie artystycznym i estetycznym budynku decydowało stosowanie nawiązującego do romanizmu, gotyku, renesansu i baroku jasnego w odcieniu detalu kamieniarskiego, kontrastowanego z czerwienią ceglanych elewacji, urozmaicanych plastycznymi ryzalitami, wykuszami, szczytami, balkonami itp.”²¹ Z hanowerskim ceglanoym neogotykiem powiązać można jednak zaledwie kilka realizacji – wśród nich kamienice na obecnej ul. Damrota 8, w sąsiedztwie *Baugewerkschule*, oraz przy ul. Pocztowej 7, a także klasztor i szpital Elżbietanek oraz kościół Św. Piotra i Pawła, oba projektu Josepha Ebersa, ucznia Hasego²². Gmach szkoły jest zdecydowanie najbardziej okazałym z nich, a jego usytuowanie w przestrzeni miasta – naprzeciwko kościoła Niepokalanego Poczęcia NMP, wzniesionego w latach 1862–1870 z piaskowca na zlecenie biskupa Heinricha Förstera, według projektu odwołującego się do doświadczeń strzechy kolońskiej Alexisa Langer²³ – zyskuje symboliczny wymiar. Estetyczna opozycja dwóch neogotyckich budynków o wyraźnie odmiennej stylistyce – w przypadku kościoła „francuskiej” i „południowej”, w przypadku szkoły „germańskiej” i „północnej” – wskazuje na konkurencyjne interpretacje średniowiecznej tradycji w kręgach *Bildungsbürgertum* i katolickiego duchowieństwa na Śląsku, determinowane różnymi programami społecznymi i politycznymi.

¹⁹ F. Adler, *Mittelalterliche Backsteinbauwerke des Preußischen Staates*, Bd. I–II, Ernst & Korn, Berlin 1862–1898; F. Gottlob, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Handbuch zum Gebrauch für die Praxis und zum Selbststudium*, Baumgärtner’s Buchhandlung, Leipzig 1900.

²⁰ K. Haese, *Neogothische Backsteinbauten der Kaiserlichen Reichspost in Norddeustchland* [w:] E. Badstübner (Hrsg.), *Backsteinarchitektur in Mitteleuropa. Neue Forschungen – Protokollband des Greifswalder Kolloquiums 1998*, U. Albrecht, Lukas Verlag, Berlin 2001, s. 342–354.

²¹ I. Kozina, *Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763–1955*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005, s. 64–65.

²² B. Szczyпка-Gwiazda, *Architektura i sztuka w służbie społeczeństwa. Rozwój założenia klasztoru Elżbietanek w Katowicach na tle uwarunkowań politycznych i artystycznych* [w:] A. Barciak (red.), *Katowice w 142. rocznicę...*, op. cit., s. 240–249.

²³ A. Zabłocka-Kos, *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1996, s. 53, 129.

Aula

Pełną analizę i interpretację wystroju auli uniemożliwiają ubytki substancji malarzkiej na ścianie zachodniej i brak przekazów ikonograficznych, umożliwiających rekonstrukcję tej partii malowideł. Kluczowe motywy skupiono po przeciwległej stronie. Rozpościerający swe skrzydła nad św. Jadwigą pruski orzeł wymownie wskazuje monarchię Hohenzollernów jako opiekuna oświaty i kultywowanych w murach szkoły wartości. Istotne treści wiążą się również z relacją między herbowym ptakiem a wizerunkiem śląskiej księżnej. Jadwiga nie pojawia się tu jako święta Kościoła rzymskokatolickiego – pozbawiona została aureoli – lecz jako patronka, a zarazem personifikacja Śląska. Od XVI wieku zaobserwować można dekonfesjonalizację postaci, która urastała do rangi symbolu dla mieszkańców krainy bez względu na ich wyznaniową przynależność. W dziele *Gentis Silesiae Annales*, wydanym po raz pierwszy w 1571 roku, luteranin Joachim Cureus pisał:

My Ślązacy szczególną wdzięczność błogosławionej przez Boga księżnej Jadwidze winniśmy, która Ojczyznę naszą ongiś nie jak zwierchność surowa, lecz jak matka dobrotliwa szczerze kochała, religię, sztuki wszelakie i cnót mnogość w niej krzewiąc i pielęgnując²⁴.

Alegoryczny wymiar postaci podkreślony został w Katowicach przez użycie – zamiast książęcej mitry – *corona muralis*, motywu wykorzystywanego jako atrybut personifikacji miast i krain. Charakterystycznym zabiegiem wpisującym się w funkcję wizerunku jest pozbawienie go tradycyjnego rekwizytu o jednoznacznie wyznaniowych konotacjach – figurki Marii z Dzieciątkiem – i wykorzystanie innych, związanych z charakterem szkoły: modelu gotyckiego kościoła o dwuwieżowej fasadzie oraz karty z rzutem poziomym, w którym rozpoznać można plan kościoła cysterek w Trzebnicy.

Wprowadzenie alegorycznego przedstawienia krainy wyróżnia wystrój katowickiego gmachu pośród obiektów o podobnej funkcji. O ile miejski herb pojawia się na elewacjach innych budynków szkolnych, powstałych przy finansowym zaangażowaniu lokalnych władz, a w połączeniu z pruskim orłem także w wieży późniejszej siedziby *Baugewerkschule* we Wrocławiu, o tyle motywy regionalne w podobnym kontekście występowały zdecydowanie rzadziej. Wynikało to zapewne z podziału kompetencji między poszczególne szczeble administracji – władze prowincjalne nie partycypowały w kosztach utrzymania szkół, nie sprawowały również nadzoru nad podlegającymi pruskiemu rządowi szkołami rzemiosł budowlanych. Obecność personifikacji krainy w eksponowanym miejscu auli wiązać należy zatem nie

²⁴ Cyt. za: J. Harasimowicz, *Kult świętej Jadwigi Śląskiej w okresie reformacji i odnowy trydenckiej Kościoła* [w:] M. Kaczmarek, M.L. Wójcik (red.), *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica, 21–23 września 1993*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 401.

z podkreśleniem misji władz publicznych, lecz z dyskursywnym konstruowaniem *Heimat*²⁵.

Wątek ten rozwijają pozostałe malowidła prezentujące pomniki budownictwa z obszaru Prowincji Śląskiej – dwa z Dolnego Śląska oraz dwa z rejencji opolskiej, identyfikowanej ze Śląskiem Górnym²⁶. Taka selekcja wskazuje na dążenie do podkreślenia śląskiego dualizmu oraz dowartościowania wschodniej części krainy, potraktowanej równorzędnie, choć wyraźnie uboższej w zabytki dawnej architektury²⁷. Reprezentowana jest ona przy tym przez drewniany kościół, skupiający na sobie od połowy XIX wieku rosnące zainteresowanie badaczy i popularyzatorów, w większości postrzegających w nim świadectwo rodzimej, górnośląskiej kultury słowiańskojęzycznych mieszkańców²⁸. Wśród autorów poruszających temat drewnianego budownictwa sakralnego był sam twórca katowickich malowideł, który niedługo po ich wykonaniu opublikował artykuł poświęcony zabytkom tego typu z powiatów kluczborskiego i oleskiego²⁹. W tekście kościoły scharakteryzowano nie tylko jako pomniki rodzimej sztuki, ale również jako świadectwa doskonałej techniki ciesielskiej, znacznie przerastającej poziom współczesnego rzemiosła. Szczególną uwagę zwrócono na problem opieki nad tymi kruchymi i często niechcianymi przez lokalne społeczności pomnikami przeszłości, relacjonując translokację obiektu z Mikulczyc, wtórnie odtworzonego w parku miejskim w Bytomiu, w auli katowickiej szkoły ukazanego jeszcze w pierwotnej lokalizacji³⁰.

Przedstawiony na tej samej ścianie zamek w Oleśnicy określany był jako najwspanialszy i najlepiej zachowany z trzech wielkich zamków piastowskich na Śląsku³¹. U schyłku XIX wieku zyskał szczególną rangę jako rezydencja następcy tronu. Stanowiąc własność rodziny panującej, poddany został na przełomie stuleci gruntownej renowacji. Prace konserwatorskie przeprowadzono wówczas również w Domu Wagi w Nysie, decydując się na kontrowersyjny krok – „odtworzenie” zdobiących fasadę malowideł bez źródłowej dokumentacji oryginału. Przedsięwzięcie to doczekało

²⁵ Zaznaczyć warto, że wystrój katowickiej auli wykazuje analogie do Aula Leopoldina uniwersytetu we Wrocławiu, w której również umieszczono alegoryczne wyobrażenie krainy oraz przedstawienia związane z gloryfikacją władzy (K. Kalinowski, *Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII i XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1973, s. 125–135).

²⁶ Nysa, włączona do rejencji opolskiej w roku 1816, wcześniej była stolicą jednego z księstw dolnośląskich.

²⁷ Na ten stan rzeczy uwagę zwrócił Hans Lutsch w inwentaryzacji zabytków Prowincji Śląskiej (H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Verlag von Wilh. Gott. Korn, Breslau 1894, s. 200).

²⁸ J. Gorzelik, *Ideowe uwarunkowania translokacji górnośląskich kościołów drewnianych w Prusach w początkach XX wieku*, „Quart” 2020, nr 1 (55), s. 49–62.

²⁹ K.L. Meyer, E. Nöllner, *Schrotholzkirchen Oberschlesiens*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1903, Jg. 23, s. 149–151, 154–155.

³⁰ Ibidem, s. 155.

³¹ F. Kleinwächter, *Das Piasten-Schloss in Oels*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1885, Jg. 5, Nr. 29, s. 303.

się komentarza w postaci artykułu prowincjonalnego konserwatora zabytków Hansa Lutscha na łamach ministerialnego „Zentralblatt der Bauverwaltung”, już wcześniej jednak nyski obiekt zaistniał na kartach popularnych syntez niemieckiego renesansu³². Do ikonicznych, rozpoznawalnych poza granicami regionu budowli Śląska zaliczał się również wrocławski ratusz, także poddawany zabiegom konserwatorskim w latach 80. XIX wieku³³. Dokumentację fotograficzną wykonywał przy tym częściowo Emil Nöllner³⁴.

Cztery obiekty, ukazane na ścianach auli katowickiej szkoły, łączy zatem nie tylko rozpoznawalność i reprezentatywność, wynikające z obecności na kartach fachowych i popularnych wydawnictw, lecz także opieka roztoczona nad nimi przez wyznawców – jak ująłby to Alois Riegl – nowoczesnego kultu pomników przeszłości. Na terenie Cesarstwa Niemieckiego postawa ta znalazła swój wyraz w działaniach ruchu ochrony stron ojczystrych (*Heimatschutzbewegung*), o którym będzie mowa dalej. Wystrój auli postrzegać można jako próbę zaszczepienia owej postawy i wynikającej z niej wrażliwości uczniom *Baugewerkschule* jako istotnej części ich zawodowego etosu.

Jak zauważyła Ewa Chojecka, wśród zobrazowanych obiektów architektury zabrakło przykładu śląskiej architektury barokowej³⁵. Obserwację tę warto rozwinąć – wszystkie uwzględnione pomniki budownictwa wpisują się w popularną na północ od Alp estetykę, w której echa klasycznej tradycji zredukowano do sporadycznego wykorzystywania antykizujących elementów, a o wyrazie estetycznym decydują głównie malownicze rozczłonkowanie bryły i urozmaicona sylweta. Pominięcie zabytków, w których formach rezonują echa rzymskiego baroku, trudno uzasadniać wyłącznie estetycznymi preferencjami przełomu wieków. Wszak zagadnienia sztuki XVII i XVIII wieku doczekały się wysokiej oceny w wydanych przed cezurą roku 1900 pracach historyków sztuki, takich jak Cornelius Gurlitt, Heinrich Wölflin czy August Schmarsow, nie brakowało również nawiązań do barokowej architektury w budownictwie współczesnym gmachowi katowickiej szkoły. Jako prawdopodobne przyjąć należy, że selekcji dokonano w oparciu o kryterium przynależności do stanowiącej arbitralny konstrukt tradycji północnej, w który wpisywały się również formy siedziby *Baugewerkschule*.

Za taką interpretacją przemawiają inne elementy wystroju auli – efektowne wsporniki w postaci smoków i gryfów jakby wypluwających, zamiast języków ognia, dekoracyjne żebra sieciowego sklepienia. Genezie tych motywów nie poświęcono

³² H. Lutsch, *Bemalung des Neisser Kämmereigebäudes*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1891, Jg. 11, s. 328–330; W. Lübke, *Geschichte der deutschen Renaissance*, Verlag von Ebner & Seubert, Stuttgart 1873, s. 687.

³³ H. Lutsch, *Wiederherstellung des Rathauses in Breslau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1887, Jg. 7, s. 328–330.

³⁴ R. Becker, *Der Bildwerkfries am südlichen Hauptgesims des Rathauses in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1899, Jg. 49, H. 1–3, szp. 28–29.

³⁵ E. Chojecka, op. cit., s. 16.

dotąd uwagi, tymczasem wydają się one nośnikiem treści nie mniej istotnym niż omówione malowidła. Wyrażają rozpowszechnione w Cesarstwie Niemieckim fascynacje kulturą Skandynawii, nawiązując do dekoracyjnego repertuaru *Dragestil* – nurtu rozwijanego w drewnianym budownictwie Norwegii głównie przez Holma Hansena Munthego, ucznia Conrada Wilhelma Hasego na hanowerskiej politechnice. Zaczepnięte ze snycerskich dekoracji średniowiecznych kościołów masztowych, spopularyzowanych przez publikacje Johana Christiana Dahla³⁶ oraz Lorentza Dietrichsona³⁷, wykorzystywane we współczesnym skandynawskim rzemiośle artystycznym, zostały poddane reinterpretacji i włączone w strukturę neogotyckiego sklepienia. Choć w stosunku do wykonywanych w płaskim reliefie pierwowzorów formy nabrały plastyki, zbliżając się swym wyrazem do gargulców, na ich pochodzenie wskazuje silne podobieństwo do norweskich przedstawień monstrów wypływających z rozwartej paszczy giętkie, wiciowe motywy.

Przełom XIX i XX wieku to czas, gdy zainteresowanie sztuką Skandynawii osiągnęło w Niemczech szczególnie wymiar za sprawą osobistych preferencji Wilhelma II, któremu dedykowana była wspomniana książka Dietrichsona³⁸. Cesarz wielokrotnie odwiedzał Norwęgę, zlecił również budowę obiektów utrzymanych w *Dragestil*: pawilonu Kongsnaes nad Jungfernsee w Poczdamie, zaprojektowanego przez Munthego i ukończonego w 1892 roku oraz pałacyku myśliwskiego i kaplicy św. Huberta w Romintach w Prusach Wschodnich, zrealizowanych w latach 1891–1893 według projektu Munthego i Ole Severrego. Fascynacje monarchy miały swe źródło w romantycznej wizji skandynawskiej Północy jako kolebki i integralnej części germańskiego świata, któremu przewodzić miały Niemcy. Wyobrażenia te inspirowane były dziełami literackimi, których autorzy usiłowali wskrzesić bohaterskiego ducha dawnych sag, ale również popularnymi w drugiej połowie XIX wieku teoriami rasowymi. Moda na Skandynawię objęła szerokie kręgi wykształconego mieszczaństwa, do czego przyczyniła się znacząco odwołująca się do interpretowanych jako wspólne, germańskie dziedzictwo „nordyckich” mitów twórczość Richarda Wagnera³⁹. Świadectwem oddziaływania świata wyobrażeń, inspirującego najsztywniejsze dzieło

³⁶ J.Ch. Dahl, *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*, Zöllner, Dresden 1837.

³⁷ L. Dietrichson, H. Munthe, *Die Holzbaukunst Norwegens in Vergangenheit und Gegenwart*, Verlag Gerhard Küthmann, Dresden 1893.

³⁸ B. Grimm, *Wilhelm II. und Norwegen* [w:] B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener, S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft. Skandinavien und Deutschland 1800 bis 1914*, Jovis Verlagsbüro, Berlin 1997, s. 100–112; W. Halén, *Drachen aus dem Norden. Norwegische Goldschmiedekunst um die Jahrhundertwende und ihr Einfluss auf Deutschland*, Kunstgewerbemuseum, Staatliche Museen zu Berlin, Oslo–Berlin 1993, s. 40–47.

³⁹ H. Zelinsky, *Richards Wagners "Kunstwerk der Zukunft" und seine "nordische" Deutschums-Ideologie* [w:] B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener, S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft...*, op. cit., s. 86–99.

kompozytora – *Pierścień Nibelunga* – była rzeźbiarska dekoracja fasady katowickiego teatru, wzniesionego w latach 1905–1907 według projektu Carla Moritza⁴⁰.

Skandynawskie motywy w niemieckiej sztuce przełomu wieków pojawiać się mogły zarówno jako nośnik treści związanych z romantycznymi wyobrażeniami o „nordyckiej” Północy, jak i ze względów głównie estetycznych. Te ostatnie przeważały prawdopodobnie w przypadku czterech kamienic wzniesionych przy ul. Głiwickiej w Katowicach, zapewne według projektu Wilhelma Briegera⁴¹. Ich fasady, reprezentujące stylistykę *Jugendstil*, pokryto dekoracjami o norweskiej genezie, bliższej repertuariowi wykorzystywanemu przez firmę Hernika B. Møllera z Trondheim, produkującą suweniry dla odwiedzających Norwegię turystów⁴². W przypadku auli *Baugewerkschule* na ideowo-programowy wybór motywów wskazuje szerszy kontekst, zwłaszcza zaś te jego elementy – jak alegoryczne wyobrażenie krainy – których podporządkowanie tożsamościowemu dyskursowi nie budzi wątpliwości.

Tożsamościowa matryoszka

W gmachu Szkoły Rzemiosł Budowlanych w Katowicach zidentyfikowano motywy odwołujące się do różnych płaszczyzn tożsamości: lokalnej – w postaci herbu miasta, regionalnej – pełniący funkcje alegoryczne wizerunek św. Jadwigi oraz przedstawienia ikonicznych obiektów architektury, krajowej – pruski orzeł, narodowej – formy architektoniczne nawiązujące do ceglanego gotyku północnych Niemiec oraz związanej z obszarem germańskiej Północy – gryfy i smoki w sklepieniu auli. Oś tak ustrukturyzowanej wypowiedzi wyznacza przy tym wyobrażenie konstruowanej na podstawie przednowoczesnych tradycji i sytuowanej w szerokim systemie odniesień śląskiej *Heimat*. Pojęcie to nabrało szczególnego znaczenia w dobie wilhelmińskiej, wnikając do ideowego rdzenia niemieckiego nacjonalizmu kulturowego. Intymna więź człowieka z bezpośrednim otoczeniem ułatwiała jego zakorzenienie w wyobrażonych przestrzeni i przeszłości, a przez to w narodowej *Gemeinschaft*. Choć sięgano przy tym do zasobów symbolicznych o przednowoczesnej genezie i zapewniano o dążeniu do ochrony tradycyjnej kultury i „kulturowego krajobrazu”,

⁴⁰ P. Knötel, *Das neue Stadttheater in Kattowitz O/S*, „Oberschlesien. Zeitschrift zur Pflege der Kenntnis und Vertretung der Interessen Oberschlesiens” 1907–1908, Jg. 6, H. 7, s. 322. Autor powołuje się na informacje zawarte w prasie, a jednocześnie zauważa, że przedstawione nagie postaci dalekie są od powszechnych wyobrażeń o bohaterach sagi.

⁴¹ Mistrz budowlany Brieger był właścicielem nieruchomości – jak wynika z informacji w książkach adresowych nabył parcele jako niezabudowane w latach 1907–1908; w 1910 roku odnotowano obecność wszystkich kamienic i podano ich lokatorów (*Adressbuch für Kattowitz, Hohenlohehütte, Zawodzie und Zalenze*, Verlag Julius Herlitz, Kattowitz 1907, s. 165; *Adressbuch für Kattowitz, Hohenlohehütte, Boguschütz-Zawodzie und Zalenze*, Verlag Julius Herlitz, Kattowitz 1908, s. 181; *Adressbuch für Kattowitz und Umgegend*, Verlag Julius Herlitz, Kattowitz 1910, s. 9).

⁴² W. Halén, *Drachen, Jugendstil und der Traum vom Skandinavischen* [w:] B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener, S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft...*, op. cit., s. 128–143.

te ostatnie, podobnie jak sama *Heimat*, były nowoczesnym konstruktem. Tożsamość grupową podlegającego umasowieniu społeczeństwa usiłowano dostosować do ram określanych przez administracyjne podziały o stosunkowo nieodległej metryce, czego spektakularnym przykładem jest opisany przez Celię Applegate Palatynat⁴³. Nie inaczej było z Prowincją Śląską, która jako jednostka administracyjna Królestwa Prus objęła nieśląskie Hrabstwo Kłodzkie i część Łużyc, poza jej granicami natomiast pozostawały ziemie kraju koronnego Śląsk w monarchii austro-węgierskiej. To obraz tak zdefiniowanego terytorium komunikowany był z użyciem wizualnych środków adeptom rzemiosł budowlanych – w większości katolickim Górnoślązakom⁴⁴ – w auli katowickiej szkoły. Przyjęta przez twórców programu ikonograficznej perswazyjna strategia polegała przy tym na zakotwiczeniu kreowanej wspólnoty wyobrażonej w odległej przeszłości oraz wykorzystaniu symbolu funkcjonującego od wieków w konfesyjnym (choć nie tylko) kontekście – św. Jadwigi. Podkreślić wypada, że śląska *Heimat* w wersji promowanej w murach *Baugewerkschule* nie stanowiła oczywistej płaszczyzny grupowej identyfikacji mieszkańców Górnego Śląska. Druga połowa XIX wieku to czas postępującej górnośląskiej emancypacji, którą Brendan Karch wiąże z utworzeniem w ramach Prowincji Śląskiej odrębnej rejencji opolskiej o zdecydowanej przewadze ludności katolickiej i z aktywnością Kościoła, który zdołał ustanowić trwałą sieć społeczną obejmującą cały ten wydzielony obszar odizolowany od innych części Prus o podobnym konfesyjnym profilu⁴⁵. Konstruowanie Górnego Śląska, związane z nurtem politycznego katolicyzmu, było projektem konkurencyjnym wobec wspieranej przez środowiska *Bildungsbürgertum* idei ogólnośląskiej *Heimat*. Jeśli opozycja ta nie wybrzmiewała z pełną siłą, to z powodu aspiracji górnośląskiego wykształconego mieszczaństwa negocjującego swą pozycję w ramach Prowincji Śląskiej i dążącego do przezwyciężenia peryferyjnego statusu jej wschodniej części. Potrzeba dowartościowania tej ostatniej znalazła swój wyraz w wystroju auli katowickiej szkoły, w równoważnym potraktowaniu obiektów architektury z Dolnego Śląska i rejencji opolskiej.

Istotnym rysem całej narracji, zaprezentowanej w katowickiej *Baugewerkschule*, jest odwołanie do romantycznej wizji wieków średnich, która zyskuje wymiar utopii retrospektywnej. Krytyka nowoczesności, obecna w realizowanej za pomocą wizualnych środków opowieści, nie ma jednak charakteru absolutnego. Wiąże się z poszukiwaniem w idealizowanej przeszłości źródła odnowy. W tych kategoriach swą misję pojmował Conrad Wilhelm Hase, twórca „szkoły hanowerskiej”, i jego otoczenie, w którym ceglanoego neogotyku nie postrzegano jako imitacji, lecz jako

⁴³ C. Applegate, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990.

⁴⁴ Według danych zamieszczonych w artykule Reuffurtha (op. cit., s. 170) w latach 1899–1905 ponad 71% uczniów było katolikami, a blisko 85% pochodziło z Górnego Śląska.

⁴⁵ B. Karch, *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland: Upper Silesia, 1848–1960*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 37–45.

architekturę na wskroś nowoczesną⁴⁶. Hasła „konserwatywnej reformy” towarzyszyły też głównemu nurtowi ruchu ochrony stron ojczytych (*Heimatschutzbewegung*), obejmującego aktywność wielu stowarzyszeń i środowisk skupionych na zachowaniu dziedzictwa naturalnego i kulturowego oraz na minimalizacji negatywnych, z ich perspektywy, skutków procesów modernizacyjnych. Kulturowy nacjonalizm stał się postawą powszechną wśród wykształconych niemieckich elit, splatając się nierzadko ze stanowiącym podobnie jak on sam dziedzictwo romantyzmu mitem Północy. Doświadczenie skandynawskiego krajobrazu, które za sprawą rozwijającej się turystyki stało się udziałem wielu Niemców, postrzeganego jako ucieleśnienie świeżości i pierwotności, łączyło się z wyobrażeniami wyniesionymi z lektury średniowiecznych i współczesnych utworów literackich. Ich politycznej instrumentalizacji u schyłku XIX wieku sprzyjała teoria Karla Penki o skandynawskim rodowodzie Ariów, korzenie tej praktyki sięgały jednak początków stulecia.

Impulsu do fascynacji Północą jako źródłem regeneracji dostarczył Johann Gottfried Herder. W 1774 roku w swych rozważaniach nad filozofią historii, rysując obraz upadającego Rzymu, pisał o „nowym człowieku” urodzonym pod „świeżym niebem” Północy, który odnowić miał oblicze Europy. Opozycja Północy i Południa w kolejnych dekadach zyskać miała polityczny, „antyromański” wymiar, czemu sprzyjało nasilenie wrogich wobec Francji nastrojów podczas wojen napoleońskich. Najpełniejszy wyraz dał jej w swych zaangażowanych pismach Ernst Moritz Arndt, przeciwstawiając północne umiłowanie wolności południowemu despotyzmowi. Obecny już u Tacyty kontrast północnego przywiązania do natury, bohaterstwa i cnoty oraz południowej dekadencji, sztuczności i zmysłowości, doczekał się aktualizacji w dobie wilhelmińskiej, gdy wraz ze wzrostem niemieckiej potęgi kosztem upokorzonej Francji fantazmat ożywczej siły północno-germańskiego ducha zyskał wyraz w haśle *ex septentrione lux*.

Zamiast zakończenia – Ślązak niczym Stark

Gmach dawnej *Baugewerkschule* w Katowicach – podobnie jak sama instytucja powstała za sprawą w części przybyłych z innych regionów Cesarstwa Niemieckiego przedstawicieli *Bildungsbürgertum* – swą okazałością potwierdzał aspiracje środowiska przekonanego o szczególnej misji monarchii Hohenzollernów. Postrzegając ją jako gwaranta kulturowego rozwoju, z którym łączyła się funkcja szkoły, twórcy budynku i jego wystroju zademonstrowali właściwe ruchowi ochrony stron ojczytych przekonanie o konieczności zakorzenienia w tradycji. Wyobrażona przeszłość, która znalazła swój wyraz w formach architektury i motywach wystroju auli, oraz wyobrażona przestrzeń – idealizowana Północ, postrzegane jako źródło odnowy, posłużyły za ramę, w której osadzona została wyobrażona śląska *Heimat*. Poczucie peryferyjności, które towarzyszyło śląskim elitom w świecie zorganizowanym przez oś

⁴⁶ G. Kokkelink, M. Lemke-Kokkelink, op. cit., s. 91.

Zachód–Wschód, zniwelowane zostało w wyniku ustanowienia porządku opartego na dychotomii Północy i Południa.

Dychotomia ta nie była wynalazkiem Prus czy wilhelmińskich Niemiec, a jej powab nie wypalił się wraz z bankrutem wykorzystujących ją rasowych teorii, o czym świadczy eksportowanie związanych z nią stereotypów do fikcyjnych światów kreowanych przez J.R.R. Tolkiena (Rohan – Gondor) i G.R.R. Martina (Winterfell – Królewska Przystań)⁴⁷. W tym ostatnim prostolinijna szlachetność i męskość Starków kontrastują z hedonizmem i skłonnością do intryg ich konkurentów z Południa, podobnie jak przymioty mieszkańców Germanii rysowały się dla Tacyta szczególnie ostro na tle dekadencjonalnej atmosfery Rzymu. W dyskursywnym konstruowaniu śląskiej *Heimat* w gmachu katowickiej szkoły wykorzystano zatem matrycę nie tylko o odległym rodowodzie, ale także o szczególnej trwałości, nadal reprodukowaną w tekstach kultury. Wiatr z Północy wieje od wieków i nic nie wskazuje na to, by wiara w jego ożywczą moc miała ustać.

Bibliografia

- Adler F., *Mittelalterliche Backsteinbauwerke des Preußischen Staates*, Bd. I–II, Ernst & Korn, Berlin 1862–1898.
- Adressbuch für Kattowitz (Stadt und Schloßbezirk) und Zawodzie*, Herlitz & Pleßner, Kattowitz 1903.
- Adressbuch für Kattowitz, Hohenlohehütte, Zawodzie und Zalenze*, Verlag Julius Herlitz, Kattowitz 1907.
- Adressbuch für Kattowitz, Hohenlohehütte, Boguschütz-Zawodzie und Zalenze*, Verlag Julius Herlitz, Kattowitz 1908.
- Adressbuch für Kattowitz und Umgegend*, Verlag Julius Herlitz, Kattowitz 1910.
- Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Znak, Kraków 1997.
- Applegate C., *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990.
- Baukunde des Architekten*, Bd. II: *Gebäudekunde*, Kommissions-Verlag von Ernst Toeche, Berlin 1900.
- Becker R., *Der Bildwerkfries am südlichen Hauptgesims des Rathauses in Breslau*, „Zeitschrift für Bauwesen” 1899, Jg. 49, H. 1–3, szp. 28–29.
- Chojcka E., *Nowa polifonia sztuki i historii. Dekoracja malarska auli im. Bolesława Szabelskiego w gmachu Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach / A New Polyphony of Art and History. New Painting Decoration of the Bolesław Szabelski Auditorium in the Karol Szymanowski Academy of Music in Katowice* [w:] *Rewitalizacja zabytkowego budynku Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach 1 marca 2014 roku do 30 kwietnia 2016 / Revitalization of the Historic Building of the Ka-*

⁴⁷ J. Leerssen, *The North: A Cultural Stereotype between Metaphor and Racial Essentialism* [w:] S. Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities: The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800*, Brill, Leiden–Boston 2019, s. 15.

- rol Szymanowski Academy of Music in Katowice 1 March 2014 to 30 April 2016, s. 3–18, http://rewitalizacja.eog.pl/images/download/EOG_AM_aula_album.pdf (dostęp: 30.11.2020).
- Dahl J.Ch., *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*, Zöllner, Dresden 1837.
- Dietrichson L., Munthe H., *Die Holzbaukunst Norwegens in Vergangenheit und Gegenwart*, Verlag Gerhard Küthmann, Dresden 1893.
- Goethe J.W. v., *Von deutscher Baukunst (1772)* [w:] *Goethes Werke, Hamburger Ausgabe*, Bd. XII, C.H. Beck, Hamburg 1960, s. 7–15.
- Gorzelik J., *Ideowe uwarunkowania translokacji górnośląskich kościołów drewnianych w Prusach w początkach XX wieku*, „Quart” 2020, nr 1 (55), s. 49–62.
- Gottlob F., *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Handbuch zum Gebrauch für die Praxis und zum Selbststudium*, Baumgärtner’s Buchhandlung, Leipzig 1900.
- Grimm B., *Wilhelm II. und Norwegen* [w:] B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener, S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft. Skandinavien und Deutschland 1800 bis 1914*, Jovis Verlagsbüro, Berlin 1997, s. 100–112.
- Haese K., *Neogothische Backsteinbauten der Kaiserlichen Reichspost in Norddeutschland* [w:] U. Albrecht, E. Badstübner (Hrsg.), *Backsteinarchitektur in Mitteleuropa. Neue Forschungen – Protokollband des Greifswalder Kolloquiums 1998*, Lukas Verlag, Berlin 2001, s. 342–354.
- Halén W., *Drachen aus dem Norden. Norwegische Goldschmiedekunst um die Jahrhundertwende und ihr Einfluss auf Deutschland*, Kunstgewerbemuseum, Staatliche Museen zu Berlin, Oslo–Berlin 1993, s. 40–47.
- Halén W., *Drachen, Jugendstil und der Traum vom Skandinavischen* [w:] B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener, S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft. Skandinavien und Deutschland 1800 bis 1914*, Jovis Verlagsbüro, Berlin 1997, s. 128–143.
- Harasimowicz J., *Kult świętej Jadwigi Śląskiej w okresie reformacji i odnowy trydenckiej Kościoła* [w:] M. Kaczmarek, M.L. Wójcik (red.), *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław–Trzebnica, 21–23 września 1993*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995, s. 387–406.
- Jäger M., *Fritz Gottlob (1859–1920) und die Backsteingotik* [w:] idem (Hrsg.), *Fritz Gottlob. Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Beitrag zur Neogotik um 1900*, Verlag Ludwig, Kiel 2004.
- Kalinowski K., *Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII i XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1973.
- Karch B., *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland: Upper Silesia, 1848–1960*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.
- Kleinwächter F., *Das Piasten-Schloss in Oels*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1885, Jg. 5, Nr. 29, s. 303.
- Knötel P., *Das neue Stadttheater in Kattowitz O/S*, „Oberschlesien. Zeitschrift zur Pflege der Kenntnis und Vertretung der Interessen Oberschlesiens” 1907–1908, Jg. 6, H. 7, s. 319–325.
- Kokkelink G., Lemke-Kokkelink M., *Baukunst in Norddeutschland. Architektur und Kunsthandwerk der Hannoverschen Schule 1850–1900*, Schlütersche, Hannover 1998.
- Kozina I., *Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763–1955*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005.

- Leerssen J., *The North: A Cultural Stereotype between Metaphor and Racial Essentialism* [w:] S. Halink (ed.), *Northern Myths, Modern Identities: The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800*, Brill, Leiden–Boston 2019, s. 13–32.
- Lutsch H., *Bemalung des Neisser Kämmereigebäudes*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1891, Jg. 11, s. 328–330.
- Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Verlag von Wilh. Gott. Korn, Breslau 1894.
- Lutsch H., *Wiederherstellung des Rathauses in Breslau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1887, Jg. 7, s. 328–330.
- Lübke W., *Geschichte der deutschen Renaissance*, Verlag von Ebner & Seubert, Stuttgart 1873.
- Meyer K.L., Nöllner E., *Schrotholzkirchen Oberschlesiens*, „Centralblatt der Bauverwaltung” 1903, Jg. 23, s. 149–151, 154–155.
- Mundhenke H., *Die Matrikel der Höheren Gewerbeschule, der Polytechnischen Schule und der Technischen Hochschule zu Hannover*, Bd. I–III, A. Lax, Hildesheim 1988–1992.
- Nakonieczny R., *Architektura gmachu Akademii Muzycznej w Katowicach – między romantyzmem a pragmatyzmem* [w:] A. Barciak (red.), *Katowice w 143. rocznicę uzyskania praw miejskich. W 40-lecie powstania Uniwersytetu Śląskiego – szkolnictwo i nauka na Górnym Śląsku*, Polska Akademia Nauk. Oddział w Katowicach, Katowice 2009, s. 307–325.
- Nakonieczny R., *Między awangardą a tradycją. Estetyka górnośląskich gmachów szkół architektury i rzemiosła budowlanego ostatniego stulecia* [w:] O. Czerner, A. Gryglewska (red.), *Schola Architecturae. Budynki szkół architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2005, s. 47–58.
- Reuffurth H., *Unsere oberschlesische Baugewerkschule*, „Oberschlesien. Zeitschrift zur Pflege der Kenntnis und Vertretung der Interessen Oberschlesiens” 1905–1906, Jg. 4, H. 3, s. 157–171.
- Rewitalizacja zabytkowego budynku Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach 1 marca 2014 roku do 30 kwietnia 2016 / Revitalization of the Historic Building of the Karol Szymanowski Academy of Music in Katowice 1 March 2014 to 30 April 2016*, http://rewitalizacjaeog.pl/images/download/EOG_AM_aula_album.pdf (dostęp: 30.11.2020).
- Smith A.D., *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Smith A.D., *The Nation Made Real: Art and National Identity in Western Europe, 1600–1850*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Szczyпка-Gwiazda B., *Architektura i sztuka w służbie społeczeństwa. Rozwój założenia klasztoru Elżbietanek w Katowicach na tle uwarunkowań politycznych i artystycznych* [w:] A. Barciak (red.), *Katowice w 142. rocznicę uzyskania praw miejskich. Dzieje medycyny i działalności charytatywnej na terenie Katowic*, Polska Akademia Nauk. Oddział w Katowicach, Katowice 2008, s. 240–249.
- Zabłocka-Kos A., *Sztuka, wiara, uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1996.
- Zelinsky H., *Richards Wagners “Kunstwerk der Zukunft” und seine “nordische” Deutschlands-Ideologie* [w:] B. Henningsen, J. Klein, H. Müssener, S. Söderlind (Hrsg.), *Wahlverwandschaft. Skandinavien und Deutschland 1800 bis 1914*, Jovis Verlagsbüro, Berlin 1997, s. 86–99.